

Plus Ultra

Kwartaalblad voor en door vrijwilligers van de Afdeling
Erfgoed van de gemeente 's-Hertogenbosch

december 2016 No. 19

In dit nummer:

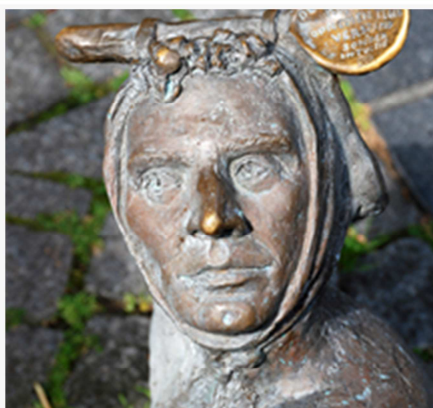
- 2 Van de redactie
- 3 Dieske; Hoe een typisch Bossche legende ontstond
- 6 De dichter en de stad
- 7 Toentertijd een belangrijke bedevaartsweg
- 9 Vrijwilligersuitje van 28 september 2016
- 10 Reacties van groep 4 en 5 Basisschool Het Bossche Broek
- 12 Coquinaria; Chaux de Paysans
- 13 Tentoonstellingen
- 14 Europese samenwerking en vestingwerken
- 15 Boschdoc wint Nederlandse dataprijs
- 17 Kruiden en geneeswijzen vroeger en nu deel 6
- 19 De Cichorei
- 21 Archeologisch onderzoek in 's-Hertogenbosch: Het klein begijnhof
- 24 Waar zijn we mee bezig: Van Karrenstraat naar De Gruyter en terug naar De Drie Mollen
- 27 Kleding van Bosch: foto-impressie
- 30 Nieuwjaarswens en Colofon

27/11/16: Een fantastische presentatie van kleding uit de tijd van Bosch en daarbij veel uitleg over hoe dit moois werd gemaakt. Geniet mee op pagina 27

Nieuw Europees Erfgoednetwerk gericht op militair erfgoed.
Huibert Crijns vertelt er meer over op pagina 14.

Waar vind je deze nar? De legende van een bekend Bosschenaartje.
Lees er meer over op pagina 3.

Van de redactie

Door Len Janssens

Plus Ultra heeft je nodig! Dringend gezocht: auteurs en actieve redactieleden

Het laatste nummer van 2016; het is toch weer gelukt om een bonte verzameling wetenswaardigheden en achtergrondnieuws te vergaren. Maar het moet gezegd; het valt niet mee om het elke keer weer voor elkaar te krijgen. We missen toch nog steeds input vanuit de organisatie.

Natuurlijk zijn we blij met onze trouwe, vaste auteurs, zij zijn absoluut onmisbaar! Hun artikelen vormen als het ware de “moerbalk” van Plus Ultra die het fundament vormt voor alle andere, incidentele bijdragen. De redactie dankt onze trouwe, vaste “leveranciers” dan ook voor hun inzet in 2016 en hoopt ook in 2017 weer hun regelmatige bijdragen te mogen ontvangen.

Neemt niet weg dat we **dringend op zoek zijn naar auteurs, nieuwe ideeën en suggesties**. We hebben méér ogen en oren nodig in de organisatie. **Ook kan de redactie versterking gebruiken**. Zonder meer actieve inzet van vrijwilligers en vaste medewerkers gaan we het niet redden! Denk er eens over na en mail je suggestie naar info@allesinorde.nl

Ogen en oren in de Afdeling Erfgoed

Om maar eens een link te leggen met onze befaamde Jeronimus Bosch. Hij heeft een schitterende prent gemaakt met de titel “*Het woud heeft oren, het veld heeft ogen*”. In zijn tijd was dat een waarschuwing voor de mens dat hij voorzichtig moest zijn met zijn uitspraken. Zoiets als: horen, zien en zwijgen.

Maar spreekwoorden veranderen nogal eens van betekenis in de loop der jaren. Laten we dat eens toepassen op deze prent en op Plus Ultra: Wij hebben oren en ogen nodig in de Afdeling Erfgoed. Mensen die weten wat er speelt, nieuwigheden oppikken, die willen weten waar we mee bezig zijn en dat dan verwoorden in een artikel. Of gewoon doorspelen aan de redactie zodat die er een “stukkie” over kan schrijven.

Geschiedenis van de Brabantse hertogen; Wie zet de reeks voort?

Het spijt de redactie te moeten melden dat de vaste artikelenreeks over de geschiedenis van de Brabantse hertogen helaas niet kan worden voortgezet. Auteur Dorien van de Venne heeft laten weten dat ze door persoonlijke omstandigheden helaas geen mogelijkheid meer ziet om de reeks af te maken. We hebben daar uiteraard alle begrip voor. Maar het zou natuurlijk leuk zijn als iemand het stokje van haar overnam..... Dat mag natuurlijk op je eigen wijze. Wie durft het aan?

Mail info@allesinorde.nl

Het woud heeft oren, het veld heeft ogen. Jeronimus Bosch (ca. 1500-1505) Kupferstich Kabinett Berlin

Dieske, hoe een typisch Bossche legende ontstond

Door Len Janssens

Het rondleiden van geïnteresseerde bezoekers en toeristen in onze stad is en blijft een fantastisch leuke bezigheid. De kunst is om ook de “verborgen plekjes” te laten zien. Niets mooier om aan het hoofd van zo’n groep te lopen, een hoek om te slaan en dan achter je al die verraste kreten van bewondering en verbazing te horen. Dat hadden ze niet verwacht, zo mooi, zo bijzonder!

Een plek waar dat altijd weer lukt (overigens ook bij menig geboren en getogen Bosschenaar) is het Herman Moerkerkplein. Gelegen achter de onderdoorgang van de Korte Waterstraat. Pal in het centrum en toch voor menigeen onbekend. Hier lag tot de 15^e eeuw de binnenhaven van de stad. De restanten van de waterpoort zijn er nog te zien. In het vorig nummer van Plus Ultra heeft Aleike van der Venne het archeologisch onderzoek naar deze restanten beschreven.

Je hebt hier een mooi kijkje over de Binnendieze met op de achtergrond panden die ooit deel uitmaakten van het Groot Zieken gasthuis.

Herman Moerkerkplein met de beeldengroep Dieske.

Foto: Flickr : Sjog

Dieske

Maar prominent in het midden staat een schitterende beeldengroep. We zien een fontein met daarop een klein bloot, plassend jongetje (Dieske) en op de grond, half liggend, een nar en aan de andere kant een minnepaar.

De groep werd tussen 1991 en 1994 gemaakt door het Helvoirtse kunstenaarsechtpaar *Jean Bremers* (1935) en *Marianne Bremers-Deiman* (1943). Ze signeren hun werk met *JeanMarianne Bremers* en/of met het samengesteld monogram *JMB*.

Als je goed kijkt zie je dat elk beeld afzonderlijk is gesigneerd:

De luitspeler: "andre" jeanmarianne
bremers helvoirt a.d. 1994

De jonkvrouw) "karina"
jeanmarianne bremers helvoirt a.d.
1994

Dieske: "DIESKE" JMB beeldhouwers
jeanmarianne bremers helvoirt a.d.

1991

De nar, op de rand van zijn pelerine: JMB JeanMarianne Bremers uit helvoirt a.d.
1992

Knillis en Alaert du Hamel

Maar wat is dit nu precies en waarom staat het daar? Dan moeten we terug naar de late jaren 80. De Bossche politieke partij Knillis vond dat er meer kleine fontein in de stad moesten komen en dat de band van de stad met het water meer benadrukt moest worden. Oprichter en voorman van Knillis, Antoine Jacobs, hield daartoe warme pleidooien, echter zonder veel succes. Dus namen ze zelf het initiatief. Ter gelegenheid van het 20-jarig bestaan van de partij boden ze de stad een fontein aan. Op een schitterend plekje, pal achter De Knillispoort, het vaste honk van de partij.

Het ontwerp voor de fontein moest natuurlijk wel een Bosch' tintje hebben. Een van de partijleden bladerde door het boek "Jeroen Bosch" van de Engelse schrijver Walter Gibson (Elsevier, 1974, blz 83) en zag toevallig een heel kleine afbeelding van een gravure van Alaert duHamel (ca. 1450-1506), bouwmeester van de Sint Jan en tijdgenoot van Jheronimus Bosch. Zijn "Jong musicerend minnepaar bij een fontein", te zien in het British museum in Londen, was perfect bruikbaar.

Op de lepel van de nar staat de tekst: De nar en de tijd kunnen het opnemen tegen verstand zonder intuïtie

Vanwege geldgebrek kon de hele groep niet in één keer worden gemaakt. In 1992 werd de fontein met het plussende jongetje geplaatst met daarnaast de achterover liggende nar. Pas later, in 1994 kwam het minnepaar erbij. Knillis was vooral enthousiast over die nar. Immers, zo stelden de partijleden, de politiek is als een schouwtoneel. En bovendien, good old Shakespeare zei het al: "De botheid van de nar is de wetsteen der wijzen". Het was dan ook op zijn minst markant te noemen dat het gezicht van de nar sprekend op dat van Antoine Jacobs leek....

Zijn ze nou helemaal gek geworden....

Ter gelegenheid van de voorgenomen plaatsing van de fontein in 1992 schreef het Brabants Dagblad een artikel: Den Bosch krijgt zijn eigen Manneken Pis! Dat schoot bij Stadsarchiefmedewerker en self-made historicus Peter-Jan van der Heijden.(1947-1999) in het verkeerde keelgat. "Zijn ze nou helemaal gek geworden! Manneken Pis hoort in België, dit is 's-Hertogenbosch!!". Zijn weduwe, Henny Molhuysen vertelde mij onlangs hoe het in zijn werk ging: "Hij rende naar zijn bureau en begon als een bezetene op zijn toetsenbord te hameren. Binnen 15 minuten had hij het verhaal van Dieske op papier staan. In een handomdraai heeft hij de naam Dieske en de hele legende erom heen verzonnen". Zo ontstond, met dank aan de verontwaardiging van een bevlogen historicus, een nieuwe stadslegende die door alle stadsgidsen nog steeds enthousiast wordt verteld. (Te lezen op de volgende pagina, naast de prent van Alaert du Hamel).

Bronnen: Molhuysen, H. : Oe gotte kèk daor (1994); www.bossche-encyclopedie.nl; www.bastionoranje.nl; www.wikipedia.nl; Gesprek met H. Molhuysen d.d. 15/10/2016; Eigen archief auteur

*Jong musicerend paar bij een fontein, gravure van Alart du Hamel; 1478-1494. Londen, British Museum.
Alart du Hamel; A.M. Koldeweij, P. Vandenbroeck en B. Vermet (2001) Jheronimus Bosch. Alle schilderijen en tekeningen, Rotterdam: Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam: NAI Uitgevers [enz.], ill. 8, p. 14.*

De legende van Dieske

Overgenomen uit: "Oe gotte kèk doar" van Henny Molhuysen

Vijfhonderd jaar geleden speelde de Bossche jeugd veel op straat. Één jongen was er die daarbij nogal opviel. Hoe hij eigenlijk heette, dat wist niemand, maar kennelijk had hij een zwakke blaas die hij regelmatig moest legen. Een openbaar toilet was er niet, daarom plaste hij meestal in de Binnendieze. Vandaar zijn bijnaam: Dieske. Op een dag was Dieske weer eens met zijn vriendjes aan het spelen. Op de stadsmuren (waar ze helemaal niet mochten komen!) amuseerden zij zich kostelijk.

Maar toen gebeurde het weer... Dieske moest zo nodig! Staande bovenop de muren wilde hij in de stadsgracht ver beneden hem wateren. Maar, wat zag hij daar aan de overkant? Er slopen enige mannen door het riet. Ineens herinnerde Dieske zich iets: de Geldersen zouden het kunnen zijn! Zij hadden immers na de dood van Karel de Stoute de Bourgondiërs uit hun gebied weten te verdrijven. En de Geldersen stroopten het land af om losgeld bijeen te krijgen om hun eigen hertog -die door de Fransen gevangen genomen was- vrij te kunnen kopen. Wat zouden de Geldersen doen? Ineens dacht Dieske eraan dat zij misschien ongemerkt de stad zouden proberen binnen te komen, en dan....

Dieske sloeg alarm, de poorten werden gesloten en iedereen snelde naar de stadswallen om 's-Hertogenbosch indien nodig te verdedigen. Dat was inmiddels niet meer nodig: na het alarmsignaal waren de Geldersen weggetrokken. Dieske was de held van de dag.

Men liep naar meester Jeroen om te vragen of die misschien niet een drieluik zou kunnen maken. Maar Jeroen was druk bezig met een groot paneel. Dan maar naar Alart Du Hamel. Deze was juist een verliefd paar aan het tekenen bij een liefdesfontein. Alart hoorde het verhaal van Dieske en zei spontaan: "Daar zorg ik wel voor". Toen later de tekening klaar was, bleek Dieske bovenop een zuil van de fontein te zitten. En hij deed wat hij altijd al deed: plassen!

Nawoord: De naam Dieske en de bijbehorende legende werden bedacht door Peter-Jan van der Heijden en opgeschreven door zijn echtgenote Henny Molhuysen in "Oe gotte kèk doar"

Peter-Jan van der Heijden en Henny Molhuysen hebben talloze boeken en artikelenreeksen geschreven die nog steeds door velen worden gekoesterd.

De dichter en de stad: Hinthamerstraat 190/Achter de Mollen

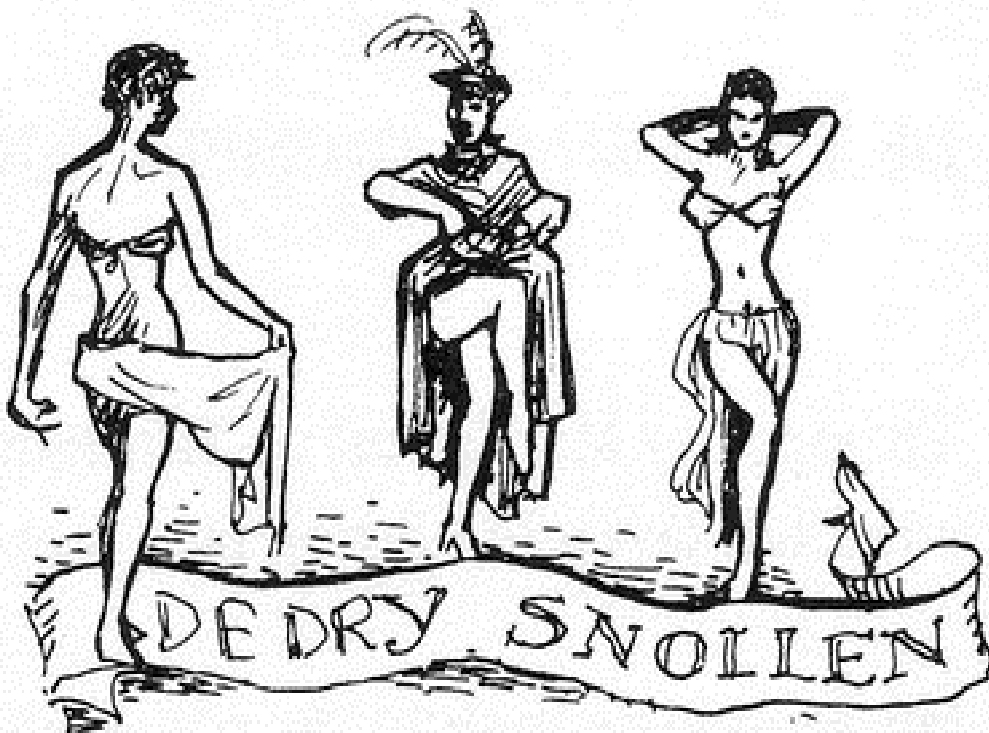
Door Len Janssens

Een van de vele steegjes die de Hinthamerstraat verbinden met de Zuid-willemsvaart heet Achter de Mollen. Mogelijk heette dit steegje ooit 'Achter de Drie Zwarte Mollen', naar het huis op de oosthoek 'De Drije Swarte Mollen: Hinthamerstraat 190. De familie Sweens richtte hier in de achttiende eeuw een koffiebranderij op die werd genoemd naar het pand.

De Drie Mollen maakte o.a.. Gala koffie en Horizon (=Max Havelaarkoffie) en diverse huismerken voor supermarkten. In 1978 nam 'De Drie Mollen' Niemeyer in Bolsward over en trok daar in 1985 volledig bij in. Het kantoor bleef wel in 's-Hertogenbosch gevestigd. De Drie Mollen maakte enkele jaren deel uit van de United Coffee Group (UCG), de grootste fabrikant van huismerk koffie in Europa. UCG werd in 2012 overgenomen door het Japanse UCC Holdings (UCC), waarna in 2014 ook de administratieve sectie uit Den Bosch verdween naar Friesland. De winkel aan de Hinthamerstraat 190 en het directiepand met woonetage van het echtpaar Jozef Sweens en Maria Schute staan inmiddels leeg.

Bouwhistoricus Maarten Endeman schreef in Plus Ultra 16 (maart 2016) al over de huidige staat van het pand en het (deels) prachtige interieur, zoals die bijzondere Engelse toiletspot. Hij besloot zijn artikel met: *"Na enkele kleine aanpassingen aan het huis, waaronder de bouw van een tuinkamer in 1962, zijn de laatste telgen van de familie Sweens enige jaren terug vertrokken. Nu staat het te koop voor diegene die het leven van de vroegere Bosschenaar op stand wil ervaren"*.

Tja, het is maar wat je "op stand" noemt. Getuige een gedicht van Jeroen van Wilgen (pseudoniem van Piet Overschie, 1919-1996) waren de burens in het steegje Achter de Mollen van een iets ander kaliber. Stukken losbandiger, zou ik zeggen.....

Illustratie: H. Corvers. Uit de dichtbundel "De vergulde Trom" van Jeroen van Wilgen(1979)

In de Drij Swarte Mollen

In het schemerig straatje Achter de Mollen"
daar woonden drie magere, halfblinde snollen.
Zij leverden vroeger een bed vol plezier
aan gedroste monnik en fier musketier.

Zij gaven hun lief en verborgen leed
aan mannen, wier vrouw het niet kon of niet deed.
Zij stoeiden met knapen van 't eerste uur,
die het later betaalden, slechts God weet hoe zuur.

Toen voor ieder die weelde voorgoed was gedaan
zijn zij op een nacht naar elkander gegaan.
Want elk van hen voelde met leeggebrand hart:
gedeeld is dit einde slechts halve smart.

Slechts 's avonds heel laat zag men soms hen nog staan
en kwam er een half zatte bedelaar aan.
En daar hij in 't duister ook niet alles zag,
nam hij toch nog voor lief hun lijf en hun lach.

Totdat Magere Hein voor hun bedstee stond
en met hen wou slapen, een grijns om zijn mond.
Zij konden niet weigeren, wisten niet hoe.
Toen nam hij, en kuste hun oogleden toe.

Gedenk, o passant, die dit uithangbord ziet:
Tussen mollen en kruis ligt het eind van het lied.

Uit de bundel: De Vergulde Trom van Jeroen van Wilgen

Uithangbord In de drij Swarte Mollen. Foto: Nico Boster (uit: Bossche-encyclopedie.nl)

Toentertijd een belangrijke bedevaartsweg

door Ed Hupkens

De Sint-Jacobstraat is een oude straat. De straatnaam St. Iacobstraet komt al in 1645 voor op de kaart van Covens en Mortier. Ooit behoorde zij tot de meer aanzienlijke straten van 's-Hertogenbosch. Dat had te maken met de veemarkten en de Sint-Jansmarkt, die beide toentertijd op het nabijgelegen Sint-Jacobskerkhof werden gehouden. De Sint-Jansmarkt was een jaarmarkt, ontstaan in de 14e eeuw. Kooplieden konden er hun waar slijten, daarnaast kwamen er artiesten, kwakzalvers en lieden van lichte zeden op af. De markt zorgde voor veel vertier en was een grote publiekstrekker.

Rond 1700 raakte de Sint-Jansmarkt in verval, in de 19e eeuw verdween ze geruisloos van de stedelijke activiteitenkalender. De huidige Sint-Jansdag is de herleving van de Sint-Jansmarkt. Die werd gehouden op 24 juni, de feestdag van Sint-Jan de Doper, waarnaar de jaarmarkt was vernoemd. De Sint-Jansdag wordt nu gehouden op de zaterdag, die het dichtst bij 24 juni ligt. Amateuerverenigingen worden dan in de gelegenheid gesteld zich aan het publiek te presenteren.

Sint Jacobskapel

De Sint-Jacobstraat dankt haar naam aan de in 1430 gestichte Sint-Jacobskapel. De kapel was gebouwd ten behoeve van de bedevaartgangers, die op weg waren naar de Sint-Jacobskerk in Santiago de Compostella in Noord-Spanje. Omstreeks diezelfde tijd werd bij de kapel een hospitium opgericht, waar de wandelende pelgrims konden overnachten.

In de loop van de eeuwen moeten er heel wat bedevaartgangers door de Sint-Jacobstraat getrokken zijn. Die liep trouwens vroeger veel verder door dan nu. Kapel en hospitium stonden aan de tegenwoordige Bethaniestraat. De kapel werd in 1569 tot parochiekerk verheven, in 1584 werd zij verbouwd. De bijbehorende klokkentoren werd in 1632 gedeeltelijk en in 1752 geheel gesloopt. In 1629 heeft de kerk korte tijd dienst gedaan voor de Hervormde Gemeente. In 1689 werd ze een ruitersstal, in 1752 een arsenaal. In 1744 werd er een kazerne naast gebouwd voor bijna 1000 man infanterie.

Van arsenaal tot archeohotspot

Na het vertrek van de soldaten in 1914, werd het in 1924 door Oscar Leeuw omgebouwd tot museum. Het Noordbrabants Museum heeft er tot 1987 gezeten. Na een langdurige en grondige restauratie aan in- en exterieur, biedt de Oude Jacobskerk sinds 1987 onderdak aan de afdeling BAM (Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten). April 2013 heeft de Oude Jacobskerk een nieuwe naam gekregen: het Groot Tuighuis. Een tuighuis of arsenaal is een opslagplaats van militaire spullen, in het geval van de Oude Sint-Jacobskerk vooral bedoeld voor materieel van de (veld)artillerie. Van 1880 tot 1920 was het gebouw in gebruik als een kazerne en droeg het de naam Kazerne Groot Tuighuys. Juist omdat deze voormalige militaire opslagfunctie zo dicht bij de huidige depotfunctie van de archeologen en bouwhistorici ligt, is gekozen voor de naam het Groot Tuighuis. Om het archeologisch erfgoed nog toegankelijker voor het grote publiek te maken, is de Oude Sint-Jacobskerk sinds april 2015 een zogenaamde ArcheoHotspot. Je kunt als bezoeker van zo'n hotspot niet alleen de resultaten, maar ook het hele proces van het vak archeologie ervaren. Sinds juli 2015 biedt het Groot Tuighuis onderdak aan Erfgoed 's-Hertogenbosch. Deze gemeentelijke instelling is ontstaan uit een samenvoeging van de BAM, het Stadsarchief en de Stichting Vestingwerken. Met de nieuwe afdeling ontstaat een bundeling van kennis en kunde op de terreinen van bouwhistorie, archeologie, monumentenzorg en cultuurhistorie.

Gasthuisjes

De Sint-Jacobstraat heeft twee gasthuisjes gekend. Het Herpengasthuis, in 1449 door Roelof van Herpen gesticht voor acht oude vrouwen. Het andere is het Katersgasthuisje, dat in 1607 door Catharina Katers werd opgericht voor vier oude vrouwen. De gevelsteen ervan bevindt zich nog altijd in de voorgevel van het huis op nummer 31-32. Aan het eind van de Sint-Jacobstraat begint tegenwoordig de Bethaniestraat.

*De voormalige Sint-Jacobskerkhof met op de achtergrond de Sint-Jacobstraat. Anno 1930.
Foto Afdeling Erfgoed nr. 0001636.*

Vroeger bevond zich hier het rondom de Oude Jacobskerk liggende Sint-Jacobskerkhof. Daaraan lag het Baselaarsklooster, waaraan de Baselaarsstraat herinnert. In 1636 en 1637 werd het kerkhof geruimd, en ontstond er een groot plein. Op het Sint-Jacobskerkhof stond ook het Bethaniëklooster, waarvan de ruïne nog begin 20ste eeuw te zien was. Fundamenten ervan zijn in 1979 opgegraven ter hoogte van het pand Bethaniestraat 35. Een gedeelte van de kloosterfundering bevindt zich nog onder dit woonhuis.

Een zijstraat van de Bethaniestraat is de Sint-Jacobshof. Het complex met 44 hofjeswoningen rondom een pleintje met plantsoen, werd begin dertiger jaren van de 20ste eeuw gebouwd, in een regionale variant van de Amsterdamse School. Het geheel bestaat uit twee langgerekte blokken, een sluitblok en een hoger sluitblok met twee toegangspoorten met daarboven woningen. Achter elke deur bevinden zich vier woningen. De dubbele, open poortbogen hebben prachtige kruisribgewelven. Beide onderdoorgangen zijn zo geplaatst, dat ze het hofje intact laten en tegelijkertijd een afsluiting vormen.

Vrijwilligersuitje van woensdag 28 september 2016; Openluchtmuseum Arnhem

door Angelo Andrian (tekst) en Herman van Boxtel (foto's)

We vertrokken die woensdag om 08.30 uur naar Arnhem. Zelf was ik al vier of vijf keer in het Openluchtmuseum geweest, maar ik vond het toch weer een gezellige "samen-ergens-naar-toe-gaan- dag"!

Na een uurtje rijden kwamen we aan bij het museum waar we werden ontvangen met koffie en thee, vergezeld van een uit de kluiten gewassen reuzenbokkenpootje.

Aansluitend volgde een lezing over het ontstaan en de geschiedenis van het Openluchtmuseum. Je vindt er een grote verzameling van historische gebouwen die

afkomstig zijn uit alle delen van Nederland.

De achterliggende drijfveer daarbij is uiteraard het behoud van Nederlands cultureel erfgoed. En als het dan ook nog bij elkaar staat is het eenvoudiger om het te controleren, te onderhouden en tentoon te stellen.

De werkwijze bij de sloop, het vervoer en wederopbouw van de gebouwen werd ons uit de doeken gedaan. Alle onderdelen worden genummerd en met geduld en uiterste precisie weer opgebouwd. (Dat klinkt bepaalde medewerkers van het archeologisch lab vast en zeker bekend in de oren!) Verder kwam ook de gang van zaken aan de orde bij het onderhoud van de panden, zoals restauratie, reparaties, en het opsporen en verkrijgen van (zeer schaars!) origineel bouw materiaal.

Na de lezing volgde meteen een rondleiding onder leiding van een deskundige medewerker die restauratie en reparaties in zijn takenpakket had.

Hierna (zo'n anderhalf uur later) konden we aan de boterham. Een smakelijke lunch (model koffietafel met soorten broodjes en beleg, koffie, thee en zuiveldranken) stond voor ons klaar. Na de lunch konden we kiezen uit twee rondleidingen: De ene had betrekking op de historie en het gebruik van enkele bouwwerken op het terrein, de andere ging over de groenten- en kruidentuinen die bij sommige huizen horen (voor de liefhebbers).

Na ruim een uur, kregen we "vrijaf" om naar believen zelf rond te neuzen, een pilsje te drinken op een historisch caféterrasje of gratis en onbeperkt rond te toeren in oude Rotterdamse tramstellen.

Om 17:00 uur gingen we weer terug naar 's-Hertogenbosch voor een gezellige bijeenkomst in het middenschip van de "Oude Jacob" ofwel HGT. Uiteraard voorafgegaan door een woordje van directeur Martin. Een op Jeroen Bosch geënte maaltijd met min of meer middeleeuwse gerechten, besproeid met wijn en bier, afgesloten met een nogal rijkelijk met slagroom omwikkeld toetje.

Al met al weer een, zoals gewoonlijk, geslaagde vrijwilligersdag.

Wel heb ik nog één opmerking: Jammer dat de collega-Erfgoedmedewerkers er niet bij waren. Het zijn wel geen vrijwilligers maar..... we zijn toch één organisatie? Zo leer je elkaar kennen! (Maar ze waren er vorig jaar toch wel op ons jaarlijks "Kerstbal" in december?)

Reacties van Groep 4 en 5 Basisschool Het Bossche Broek

Door Len Janssens

Op 15 juni 2016 brachten de leerlingen van groep 4 en 5 van de basisschool Het Bossche broek (locatie Centrum, gelegen aan Kruisbroedershof) een enthousiast bezoek aan het Groot Tuighuis.

Dat ze het naar hun zin hebben gehad mag wel blijken uit de leuke brieven en tekeningen die Harmke Nijhof enkele dagen later ontving. Enkele daarvan willen we jullie niet onthouden.

Het was heel leuk bij het tuighuis.

Er waren mooie spullen.

En we hebben scherven gewassen.

We kregen rare kleren aan van vroeger.

En op het eind kregen we allemaal een medaille

Het was super.

Edda Jaan

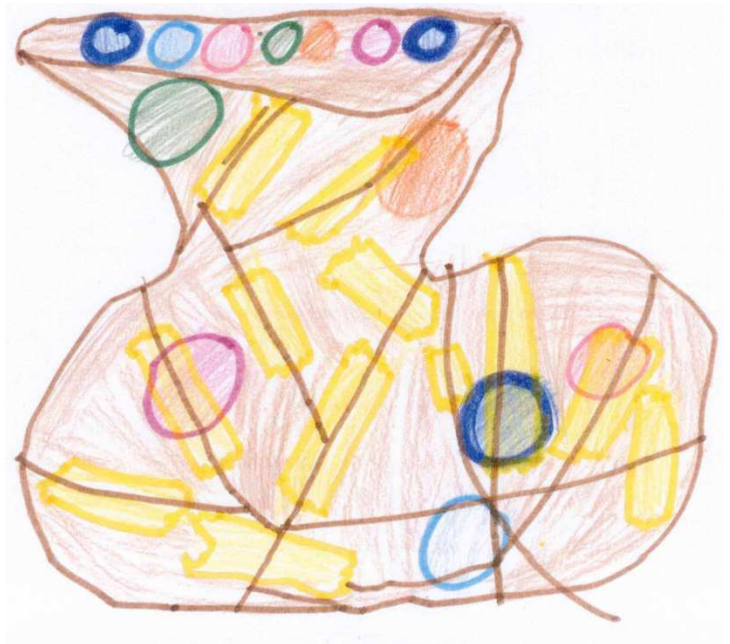
Het tuighuis.

HET WAS HEEL LEUK EN IK HAD ER VEEL VAN GELEERD.
 JE MOCHT ER EEN QUIZ EEN BORD OF EEN BEKER
 HEEL MAKEN EN JE MAG DINGEN DIE OPGEGRAVEN
 ZIJN AFWASSEN.
 EN JE HAD OOK EEN HOED OP VAN VROEGER.
 IK HAD EEN RODE.
 EN OP DE TERUGWEG GING HET HEEL HARD REGENEN.
 IK GEEF HET ZEKER EEN GOED.

Camiel!

*fr waren heeeel veel oude spullen.
 We hebben potten en zo gerepareerd
 gewassen,
 De jongens kregen een hoed op en de
 doek
 fr we hadden een quiz.
 Het was echt leuk.*

Anabel

HET GROOT TUIGHUIS

*Ik was naar het groot Tuighuis geweest met de groep.
 We kregen eerst informatie.
 En daarna gingen we puzzelen daarna stukken potten poetsen.
 En daarna werden we verkleed en gingen we een quiz doen.
 En we kregen op het einde een medaille.*

flin

Coquinaria; Choux de paysans ofwel: Boerenkool met kastanjes en gort (18^e eeuw)

Het oorspronkelijke recept komt uit de tweede editie van *Le cuisinier moderne* (1742), deel 5, pp.318/319 van de Franse kok Vincent La Chapelle (1690 of 1703-1745). In 1735 publiceert La Chapelle een uitgebreide Franse editie van zijn kookboek, *Le cuisinier moderne*, in vier delen gedrukt in Den Haag. Het werk is opgedragen aan zijn nieuwe werkgever, "Monseigneur le prince d'Orange et de Nassau, &c" (ofwel: Willem Friso van Oranje). In 1742 komt er een nieuwe uitgave met nog een vijfde deel erbij, ook gedrukt in Den Haag. In dit toegevoegde deel staan allerlei buitenlandse (dus niet-Franse) gerechten, waaronder schotels à l'*Orange-Nassauvienne* en à l'*Hollandoise*[sic]. Ook het onderstaande gerecht voor een voorloper van onze stampot boerenkool is in dit deel te vinden.

Ingrediënten

- 1,5 kilo bovenste delen van boerenkoolstruiken of 850 gram voorgesneden boerenkool
- 1 of 2 theelepels zout voor het blancheren
- 600 gram (ongekookte) rookworst, verse worst of metworst
- 200 gram kastanjes, gekookt of geroosterd en gepeld = ongeveer 300 gram ongepelde kastanjes)
- 250 gram gort (van tarwe, haver of gerst)
- 50 gram boter
- zout en peper naar smaak
- 8,5 deciliter vleesbouillon of water
- 1 eetlepel suiker

Vorbereiding

Snijd het jonge blad van de stam. Was de koolbladeren in ruim water tot er geen zand meer uitkomt. Snijd ze in brede repen en blancheer vijf minuten in gezouten water totdat de kool is geslonken. Laat daarna goed uitlekken. Spoel de gort in een zeef onder stromend water.

Bereiding

Neem een goede stoofpan met een dikke bodem (bijvoorbeeld gietijzer). Leg de gort eerst in de pan. Doe daar de uitgelekte kool op, strooi er peper en zout over en leg er vlokjes boter op. (Volgens het originele recept moet je alles nu omscheppen, maar dat kan ook aan het eind van de kooktijd).

Breng bouillon of water aan de kook en giet dat in de pan, ongeveer 8,5 deciliter. Leg de ongekookte rookworst of verse worst en kastanjes op de kool, sluit af met een deksel. Breng aan de kook, en laat dan op een laag vuur of in een oven op 120 °C stoven tot gort en worsten gaar zijn. Gewone gort heeft ongeveer drie kwartier nodig.

Neem dan de worsten uit de pan en roer de kool met gort en kastanjes goed om met een lepel suiker. Zet terug op het vuur of in de oven. Rooster de worsten in een grillpan of onder de grill. Gebruik je al gekookte rookworst, leg die dan de laatste tien minuten op de boerenkool, en rooster hem daarna zoals de andere worsten. Als je er voor kiest om de worst na het koken niet meer te roosteren, dan kun je het gerecht ook meteen opdienen.

Serveren

Dampend heet. Schik de boerenkool met kastanjes en gort op een schotel of in een schaal, en leg de worsten erop, al dan niet in plakjes gesneden.

De recepten uit deze rubriek zijn overgenomen van de site www.Coquinaria.nl. Een site van Christianne Muusers met middeleeuwse recepten. Op deze website publiceert Christianne Muuser edities van de drie overgeleverde Middelnederlandse handgeschreven kookboeken, met vertalingen in modern Nederlands en Engels (een project in wording), en tweemaandelijks een historisch recept en een modern recept met uitgebreid commentaar. Het nieuwste project is een site met besprekingen van boeken over eten, koken, gastronomie en culinaire geschiedenis, met de simpele titel Kookboekrecensies. Bovendien recenseert zij ook kookboeken en boeken over eten voor NBD/Biblion.

Tentoonstellingen

Door Tamara Nadibaidze

<p>Het Noordbrabants Museum, 's-Hertogenbosch</p> <p>Opgegraven Strijd, Archeologie van de oorlog</p> <p>Te zien t/m 14 mei 2017</p> <p>Het Noordbrabants Museum besteedt als eerste museum in Nederland - in samenwerking met archeoloog Evert van Ginkel (TGV producties) en Arjen Bosman, specialist militair erfgoed van de twintigste eeuw (Military Legacy) - uitgebreid aandacht aan deze boeiende tak van het bodemonderzoek.</p>	<p>Museum Catharijneconvent, Utrecht</p> <p>Maria</p> <p>Te zien van 10 februari t/m 20 augustus 2017</p> <p>Maria is de eerste tentoonstelling in Nederland die haar opmerkelijke levensverhaal vertelt, van Joods meisje tot hemelse koningin. De tentoonstelling biedt een totaalervaring die kunst, cultuur, religie en spiritualiteit met elkaar verbindt.</p>
<p>Mauritshuis, Den-Haag</p> <p>Slow Food</p> <p>Stillevenen uit de Gouden Eeuw</p> <p>Te zien van 9 maart - 25 juni 2017</p> <p>Aan het einde van de zestiende eeuw begonnen kunstenaars in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden met het vervaardigen van stillevenen met voedsel op gedekte tafels. Deze met uiteenlopende etenswaren en kostbare objecten gevulde schilderijen herinneren aan de grote rijkdom die in dit deel van Europa werd bijeengebracht.</p>	<p>TextielMuseum, Tilburg</p> <p>Schitterend</p> <p>Damast en Glas, van Klassiek tot Art Deco</p> <p>Te zien t/m 29 oktober 2017</p> <p>De tentoonstelling 'Schitterend Damast en Glas, van Klassiek tot Art Deco' laat een samenspel zien van glaskunst en textielvormgeving in Nederland; van de klassieke 19de-eeuwse decoraties en de art nouveau rond 1900 tot de art deco in de jaren '30. Elke periode kende haar eigen vernieuwende ontwerpen in tafelgoed.</p>

Europese samenwerking en vestingwerken

door Huibert Crijns

In juli 1999 heeft de gemeenteraad van 's-Hertogenbosch het ontwikkelingsplan 'Versterkt Den Bosch' vastgesteld. Een van de uitgangspunten in het raadsvoorstel was internationale samenwerking. Die keuze tot samenwerking, zelfs over de grens, is uitzonderlijk. Voorheen werd samenwerking bij grootschalige restauratie beschouwd als onnodige ballast of ongewenste interventie. In de traditie van een 'eendimensionale aanpak' zoals we kennen bij de 25 jaar geduurd hebbende restauratie van de Binnendieze, is 'Europese samenwerking' als uitgangspunt daarom heel verrassend.

In dit artikel voor Plus Ultra ga ik in op aanleiding, nut en noodzaak van internationale samenwerking. Daarnaast was onze gemeente dit jaar op 31 oktober en 1 november 2016 gastheer voor een Europees werkcongres over vestingwerken. Op dat congres geef ik in dit artikel een korte terugblik.

Europese structuurfondsen

De start van het programma Vestingwerken, zo omstreeks de millenniumwisseling, viel samen met de start van een aantal Europese structuurfondsen. Voorheen waren Europese subsidieprogramma's vooral gericht op landbouwontwikkeling. Vanaf het jaar 2000 gingen regelingen van start waar steden voor het eerst aanspraak op konden maken. De toenmalig voorzitter van de Kerngroep Vestingwerken en opdrachtgever van het restauratie project, Peter van Roosmalen, was privé heel bedreven in de paardensport, onder andere als bestuurslid van Indoor Brabant. Hij reisde kriskras door Europa om topruiters te strikken voor het Bossche dressuur en spring evenement en kreeg de smaak te pakken van internationale samenwerking. Een andere aanleiding vormde de beperkte gemeentelijke bijdrage aan het noodzakelijke herstel. De becijferde restauratiekosten waren vele malen hoger dan de gemeentelijke bijdrage. Er moest dus veel geld worden geworven uit subsidies en fondsen.

Drie belangrijke vragen

Een belangrijke eerste stap in Europese samenwerking was het vinden van een relevant internationaal netwerk. In 2000 zijn we toegetreden tot een netwerk van vestingsteden. Van het nieuw verkregen adressenbestand van Europese vestingsteden maakten we direct gebruik. We stuurden de leden een brief met daarin drie vragen:

1. Heeft u restauratieplannen aan de vesting?
2. Heeft u daarvoor een deel van de financiën beschikbaar? en
3. Heeft u de ambitie om in een Europees verband samen te werken?

Als het antwoord drie maal "Ja" was, dan was die stad van harte welkom op een meerdaags werkcongres, hier in 's-Hertogenbosch. In mei 2001 vond dit congres plaats en werden plannen en projecten besproken en afspraken gemaakt over samenwerking en zijn we aan de slag gegaan om subsidie aanvragen op te stellen. Anderhalf jaar later ontvingen we de eerste Europese toekenning. En inmiddels staat de teller op 14, in totaal goed voor ruim 6 miljoen Euro.

Voorzitter van het Europees parlement Pat Cox in het midden (vooraan) samen met de kerngroep vestingwerken in de samenstelling van 2004, v.l.n.r. Peter van Roosmalen, Ivo Scheffers, Huibert Crijns en Henk Aarts, bij de start van het Europese samenwerkingsproject Water in Historic City Centres, waarmee in onze stad de restauratie aan de Westwal en Sint Janssingel is gefinancierd.

Samenwerking is een must

Bij Europese subsidie is het lokale initiatief – hoe schitterend dat ook mag zijn – vaak niet relevant. Van belang is hetgeen voortkomt uit de samenwerking: nieuwe kennis en inzichten, het demonstreren van een nieuwe techniek of toepassing. Géén van de 14 verkregen toekenningen was exclusief gericht op restauratie. In tegendeel. De nadruk lag bijvoorbeeld op ‘economische structuurversterking’, op ‘versterken van natuurwaarden’ of van het ‘cultuurtoerisme’. En in een aantal gevallen zijn aan een deelproject van de Bossche vesting minder voor de hand liggende thema’s verbonden, zoals ‘verbetering van de sociale veiligheid’ of ‘duurzaam vrachtvervoer’.

Verrijking door internationale uitwisseling

Omdat samenwerking essentieel is, is het aantal Europese partners ook een veelvoud van het aantal toekenningen van 14. En met enkele steden en organisaties hebben we zelfs meer dan eens een Europees project uitgevoerd. Zoals met de stad Chester in Noord-West Engeland, met de Antwerpse voorstad Mortsel en met de Italiaanse vestingstad Lucca.

Innovatie resulteert in kostenbesparing

Het project Vestingwerken is enorm verrijkt door de internationale uitwisseling. We hebben kennis opgehaald bij de universiteit Leuven, over een innovatieve vorm van restauratie.

Deze techniek hebben we vervolgens toegepast aan de Zuidwal, Parklaan en Spinhuiswal en die aanpak bleek tot 50% kostenbesparend ten opzichte van traditionele restauratiemethoden.

105 badges liggen klaar voor congresdeelnemers uit 12 EU landen.

In maar liefst 16 parallelle sessies verdeeld over 2 dagen is gesproken over nieuwe Europese samenwerking

Van Mortsel hebben we geleerd hoe we de vesting kunnen openstellen voor een breed publiek en hoe we door middel van evenementen draagvlak kunnen creëren voor grootschalige – en dus ingrijpende en kostbare – restauratiewerkzaamheden.

Onverwachte vondsten

Het begrip “serendipiteit” (het vinden van iets onverwachts en bruikbaar terwijl je op zoek bent naar iets totaal anders (red.)) is ook helemaal van toepassing op internationale samenwerking. Vrijwel altijd levert samenwerking inzichten op waar je niet gericht naar op zoek was, maar die enorm goed van pas kunnen komen om het proces of het project te verbeteren.

EFFORTS: European Federation of FORTified Sites

Het congres waarvoor we op 31 oktober en 1 november gastheer waren, was bedoeld om opnieuw een stevige basis te leggen voor Europese samenwerking. In totaal 105 deelnemers uit 12 verschillende EU lidstaten waren naar het congres gekomen om plannen te smeden voor nieuwe subsidie-aanvragen. Subsidie is een instrument om nieuw beleid te bevorderen. Onderwerpen die 15 jaar geleden actueel waren, zoals economische structuurversterking of integrale aanpak van ruimtelijke ontwikkeling, zijn dat nu niet meer.

Klimaatadaptatie, CO₂-reductie, samenwerking met het midden- en kleinbedrijf, dat zijn op dit moment kansrijke thema voor Europese samenwerking. Naast inhoudelijke uitwisseling over de rol die vestingwerken kunnen spelen bij de aanpak van deze thema's, hebben we op het congres ook een start gemaakt met een nieuw Europees erfgoednetwerk gericht op militair erfgoed. De naam van dit netwerk is EFFORTS, een acroniem dat staat voor European Federation of FORTified Sites.

Logo van het nieuwe netwerk voor vestingsteden, forten en linies. Een ontwerp van Bianca Eikhoudt van de afdeling Erfgoed

Gedeputeerde van de provincie Noord-Brabant, Henri Swinkels ondertekent de oprichtingsverklaring van EFFORTS op 31 oktober 2016

Zeventien bestuurders uit binnen- en buitenland hebben op 31 oktober de oprichtingsverklaring ondertekend. Sinds de millenniumwisseling is er veel onderzoek uitgevoerd naar de toegevoegde waarde van erfgoed op het sociale en economische domein. Erfgoed is inmiddels een Europees beleidsthema geworden. In de Europese grondwet, het verdrag van Lissabon, worden de lidstaten in artikel 3.3 opgeroepen - niet alleen tot instandhouding maar ook - tot ontwikkeling van erfgoed. Deze bepaling heeft vervolgens zijn doorwerking gevonden in tal van Europese subsidie regelingen. Voor de restauratie en ontwikkeling van de Bossche vestingwerken in de stad en in de Linie 1629 blijft Europese samenwerking daarom extra relevant.

BoschDoc wint Nederlandse Dataprijs

Door Eva van 't Klooster

Op woensdag 9 november won BoschDoc de Nederlandse Dataprijs 2016 in de categorie Humaniora en Sociale Wetenschappen.

De prijs werd in ontvangst genomen door Rolf Hage, Jos Koldewey en Loes Scholten. BoschDoc is voortgekomen uit een samenwerkingsverband tussen de Radboud University, Huygens ING en de Afdeling Erfgoed.

BoschDoc was een initiatief voor het Jeroen Boschjaar. In deze database werden alle documenten tot 1800 over Jeroen Bosch, zijn directe omgeving, familieleden, opdrachtgevers en schilderijen opgenomen

Het beeldje dat bij de prijs hoort

De database en bronnen zijn beschikbaar in het Nederlands, Engels en Spaans.

De jury was vol lof over de database: “Dit indrukwekkende initiatief maakt het voor een groot publiek mogelijk op eenvoudige wijze kennis te nemen van de historische bronnen [...] Deze dataset vergroot de uitstraling van het Nederlandse culturele erfgoed naar het buitenland. Ook spelen de onderzoekers in op de wereldwijde belangstelling voor de schilder door de bronnen zowel in het Nederlands als in het Engels en Spaans aan te bieden. Door de verbinding met de tentoonstelling over Bosch in 2016 heeft BoschDoc een groot publiek kennis laten maken met wetenschap en dat verdient de Dataprijs!”

De winnaars waren terecht trots: “De verifieerbaarheid van dit historisch materiaal is voor ons van groot belang. Er wordt een heleboel onzin over Jheronimus Bosch verteld en wij vonden het belangrijk om wat er bekend is van zijn werk aan de wereld te tonen. We zijn dan ook buitengewoon trots dat we gewonnen hebben”.

De Nederlandse Dataprijs geeft waardering aan een onderzoeker of onderzoeksgroep die extra bijdraagt aan de wetenschap door onderzoeksdata beschikbaar te maken voor nieuw of aanvullend onderzoek.

Er is een prijs voor de humaniora en sociale wetenschappen, de medische en levenswetenschappen en een prijs voor de exacte en technische wetenschappen. De winnaars ontvangen een geldprijs en een beeldje.

De winnaars v.l.n.r.: A.M. Koldewij, L.Scholten en R.C. Hage (BoschDoc), M.Loos en A.Steenbergen (AHCODA-DB) en J. Vanschoren (OpenML). foto: Annemiek van der Kuil

Kruiden en geneeskunst vroeger en nu deel 6

Door Hans van Boxtel

De afgelopen afleveringen hebben we ons naast de geschiedenis en zijn vertegenwoordigers ook bezig gehouden met de uitgangspunten van het medisch denken. De humorenleer en de signatuurleer stonden daarbij op de voorgrond en hebben eeuwenlang het medisch denken bepaald. Daar kwam in de loop van de 19e eeuw, en zeker naar het einde ervan, verandering in. Steeds meer werd het denken en handelen bepaald door materiele en rationele uitgangspunten. Dit had onder andere tot gevolg dat er steeds meer gewicht werd toegekend aan een wetenschappelijk gefundeerde benadering van de geneeskunde. En niet onbelangrijk: door de toenemende mogelijkheid om de werkzame inhoudsstoffen van de planten chemisch te ontleden ontstond er een groeiende behoefte om deze ook te kunnen namaken.

Aspirine

Dit synthetiseren van natuurlijke stoffen zou steeds meer gemeengoed worden en de uiteindelijke basis worden van de farmaceutische industrie. Een van de eerste middelen die ook meteen in het groot werd toegepast was weggelegd voor het middel *Aspirine* van de firma Bayer uit Duitsland. Alhoewel dit middel in 1899 definitief doorbrak waren er al tientallen jaren van experimenteren aan vooraf gegaan. Men wist namelijk al duizenden jaren dat de bast van de Wilg en ook diverse delen van de *Moerasspirea* een pijnstillende en koortsremmende werking

hadden. Door de zich ontwikkelende scheikunde kreeg men het extraheren langzamerhand beter onder de knie en zo extraheerde Henri Leroux in 1829 voor het eerst de werkzame stof *Salicine*. Dit werd de start van een langdurig proces om het zelf te kunnen maken. En uiteindelijk lukte dat een medewerker van Bayer. Het beroemde aspirientje was geboren; eerst in poedervorm en later als tablet. Dat het ook vervelende bijwerkingen had, zoals mogelijke maagbloedingen, kon de pret niet echt drukken. Grootschalige toepassing met gelijkblijvende aanwezigheid van de werkzame inhoudsstof stond immers voorop en men was zo steeds minder afhankelijk van planten die onder wisselende, natuurlijke omstandigheden ook vaak verschillende niveaus van deze stoffen hadden. En bovendien kon je nu in een fabriek onnoemelijk veel van deze tabletten maken zonder dat je ervoor de natuur in moest en bovenal: er was geen seizoensafhankelijkheid meer. En zo verging het veel geneeskruiden. Met een zich stormachtig ontwikkelende wetenschap op het gebied van schei- en natuurkunde was er natuurlijk geen houden meer aan en werden steeds meer inhoudsstoffen gesynthetiseerd.

De keerzijde

Zoals al was gebleken bij het aspirientje deed het begrip bijwerkingen zich echter ook meer en meer gelden. Geconstrueerde, nagemaakte, medicijnen hadden dus blijkbaar ook hun keerzijde. We hebben allemaal wel eens een bijsluiter gelezen van een of ander middel. En zo blijken veel huidige geneesmiddelen ook ziekmakers, of erger, te zijn. En dat valt allemaal na te gaan als je wat rondneust op internet. Vaak valt een door de farmaceuten gedaan onderzoek niet meer te reproduceren en leveren de bijwerkingen weer andere aandoeningen op, etc. Vanuit natuurgeneeskundig oogpunt gezien is dit

Moerasspirea (Filipendula Ulmaria)
 Uit: *Deutschlands Flora in Abbildungen*,
 Jacob Sturm und Johann Georg Sturm
 (1796)

goed te begrijpen want er kleven ook grote nadelen aan dit synthetiseringsproces (los van mogelijke gezondheidswinst natuurlijk). Een belangrijk bezwaar is dat je de meest werkzame stof isoleert en na gaat maken. De werkzaamheid wordt uit zijn bedding en hulptroepen gehaald en er komt een chemische 'dode' enkelvoudige stof voor in de plaats. De inhoudsstof wordt in het plantaardig middel namelijk zeer goed geholpen door de andere

aanwezige stoffen en zal zich voornamelijk richten op de kwaal, daar waar er onbalans is ontstaan. En na gedane arbeid in het overgrote deel van de gevallen weer naar buiten worden gebracht. Bij de chemische middelen is dat meestal niet zo: door hun synthetische karakter kunnen ze het contact met het lichaam niet echt aangaan en gaan ze als een blind paard overal doorheen. Vandaar de grote hoeveelheid bijwerkingen omdat ze het onderscheid tussen de zieke en de niet-zieke delen niet kunnen maken. En nogmaals: natuurlijk is er in de afgelopen 100 jaar grote gezondheidswinst gemaakt maar dat ontslaat ons niet van de plicht om ook de nadelen te benoemen en naar alternatieven te zoeken.

Ik ga me in de volgende Plus Ultra's daarom bezighouden met de inhoudsstoffen van de plant in hun natuurlijke vorm. Nu zijn er daar nogal veel van dus enige ordening is noodzakelijk.

Ik verdeel ze in de meest gekende groepen. En dat zijn de *bitterstoffen*, de *glycosiden*, de *slimstoffen*, *looistoffen*, *etherische olien*, *alkaloiden* en de *organische zuren*. Elk van deze groepen kent vele, tot duizenden, vertegenwoordigers met hun unieke chemische componenten. Buiten de hier genoemde zijn er nog veel meer, maar als hoofdgroepen voldoen ze prima. En de eerste in het volgende bulletin zullen dan de *bitterstoffen* en de *looistoffen* zijn.

De Cichorei

Door Hans van Boxtel

Als een opwarmertje voor de bitterstoffen bespreek ik nu graag de Cichorei, in het Latijn *Cichorium intybus* genoemd. Deze naam komt van de Romeins-Griekse genezer Dioscorides die de plant noemde naar de plek waar hij die tegenkwam: *kio chorion*. Letterlijk betekent de naam dan: ik ga langs veld en wegen. En dan wordt de hier te lande genoemde naam: de *Wegenwachter*, ook meteen duidelijk.

De tweede naam *intybus* betekent: ingesneden holle stengel. Andere bijnamen zijn o.a. *bitterpee* vanwege de bittere smaak en *suikerij wat* duidelijk een verbasterde uitspraak van de originele naam is want met suiker heeft deze plant helemaal niets van doen. Galenus noemde de plant *vriendin van de lever*. Straks zal vanzelf duidelijk worden waarom.

De Cichorei is een familielid van de *Andijvie* en dat valt ook wel enigszins te proeven ook. Reeds in de beroemde *Papyrus Ebers*, het Egyptisch geschrift met tal van medische aandoeningen en hun therapie uit 2400 voor Chr. wordt de plant al genoemd. En in 795 werd de plant in onze contreien in een verordening de *Solsequium*, *de naar de zon gekeerde*, genoemd. En inderdaad, de bloemen zijn altijd naar de zon gekeerd.

Maar aan deze naam zit ook een oude overlevering die stelde dat de Cichorei een betoverde maagd was die elke ochtend naar de wegwant ging om naar het oosten te kijken omdat haar geliefde in die richting naar de kruistochten was vertrokken. En de hemelsblauwe naar het oosten gerichte bloem wachtte en wachtte en wachtte totdat rond het middaguur haar prachtig blauwe bloem verbleekte. En dan ging ze naar huis om de volgende ochtend weer terug te komen. Een echt *Wegenwachtertje* dus. Ook Jacob Cats, de geliefde volksdichter, roemde de plant die bij het volk in hoog aanzien stond.

Vanaf de 17e eeuw werd de Cichorei ook als voedsel gebruikt en zo ontstond er (bij toeval?) ergens eind 19e eeuw door toedoen van een tuinman in Brussel een variëteit die, naar de plaats, *Brussels Lof* werd genoemd. Wij kennen dit gewas ondertussen als *Witlof*. Minder bitter en ook minder geneeskrachtig.

Napoleon

En was deze plant nog niet bekend genoeg dan werd hij het wel ten tijde van Napoleon. Door de blokkade van de Engelsen van de Europese overzeese handel ontstond het zogenaamde Continentaal Stelsel dat onder andere de aanvoer van koffie blokkeerde. Door het branden van de wortel van de Cichorei verkreeg men een surrogaatkoffie. En die is nog steeds te krijgen: hier vaak in poedervorm (Pacha) maar in Vlaanderen ook als korrelige massa.

Wilde Cichorei
Foto: www.ikkiesnatuurlijk.nl

Vroeger al wist men dat deze plant, alhoewel bitter, geen enkel nadelig gevolg voor het lichaam had en deze werd dienovereenkomstig ook in voorkomende gevallen aan kinderen voorgeschreven in de vorm van siropen.

Wilde Cichorei (*Cichorium Intybus*) Afbeeldingen der artsney-gewassen met derzelver Nederduitsche en Latynsche beschryvingen. Deel 1 (1796)

Als de plant nog jong is en nog in rozetvorm op de grond ligt dan kan hij met gemak door het ongeoefende oog verward worden met de Paardenbloem. Ze kennen nl. dan eenzelfde soort ingesneden blad als leeuwentanden (vandaar de bijnaam van de Paardenbloem: *Dent de Lion*). Maar zodra de plant doorgroeit zie je het verschil: er komt stengelvorming en deze is ook bebladerd en geeft vervolgens in zomer en vroege najaar weken-tot maandenlang prachtige hemelsblauwe bloemen die heel vroeg opengaan en bij zonnig en warm weer rond het middaguur gaan verbleken. Bij mij zijn de laatste bloemen pas 2 weken geleden uitgedoofd. Met dank aan het zeer zonnige en warme najaar. Een ander verschil met de Paardenbloem is de wortel. Deze is wit en groeit in de loop der jaren tot een diepe, stevige penwortel uit terwijl de Paardenbloemwortel geel-bruinig is en een kleinere pen heeft.

Wat zit er allemaal in en wat doet het?

De inhoudsstoffen van de Cichorei zijn: veel en krachtige bitterstoffen waaronder het intybine. Er zitten ook looistoffen in en het stofje inuline. Dit laatste is een plantaardige ondersteuner van

de alvleesklier bij de suikerstofwisseling. Verder zit er vitamine B4 in, het choline, dat zijn werk doet bij de overdracht van de zenuwimpulsen, vitamine C en K (bloedstollingsvitamine). En tenslotte de mineralen Fe - K - Si - en Ca.

De werkzaamheid van de Cichorei is vooral gelegen in spijsverteringsorganen, bloed en constitutie :

Er gaat een sterke prikkeling uit naar het maag-darmkanaal waardoor de secretie van maag- en galsappen wordt gestimuleerd. Het gevolg is o.a. dat de eetlust verbetert. Verder vindt er een reiniging plaats van het hele kanaal en is het wormdrijvend. Allerlei spijsverteringsklachten zoals dyspepsie, hyper- en hypoacidose en diarree worden aangepakt.

Maar het meest uitgesproken is de werking naar de lever. Activering en versterking bij cirrose, gezwollen lever, ontstoken lever, geelzucht en galstenen. En daarnaast die klachten die met de lever in verband kunnen worden gebracht zoals bepaalde (droge) eczemen en bepaalde oogaandoeningen (de ogen zijn de spiegel van de lever). Cichorei is bloedzuiverend en vult verschillende mineralen aan en is zodoende werkzaam bij bloedarmoede en een zwakke circulatie.

De wondheling wordt gestimuleerd en koorts verlaagd. Vanwege het rijkelijk aanwezige inuline is er een ondersteuning bij een te hoge bloedsuiker want die kan daarmee naar beneden worden gebracht.

Lever en gal hebben een directe relatie met ons psychisch welbevinden en door de invloed van de verbeterde werking hiervan kan Cichorei ook helpen bij melancholie en milde depressie.

Paardenbloem (*Taraxacum Officinale*) Uit: *Flora Danica*, Georg Christian Oeder e.a. (1761-1883)

Tenslotte heeft Cichorei een licht diuretisch effect en kan dus de werking van de nieren helpen verbeteren. (Een diureticum is een middel dat de afgifte van water door de nieren bevordert).

Het jonge, zachte, blad en de zachte wortel kunnen worden gegeten (denk ook aan de witlof) door ze te koken. Het jonge blad is ook prima als sla te eten in een voorjaarsladsade. De vorm waarin Cichorei echter het meest gebruikt wordt is de tinctuur. Die wordt gemaakt van de wortel en dan nog het liefst in de herfst omdat dan het gehalte aan inuline het hoogste is. En wil je wat bleker haar? Dan een sterk getrokken aftreksel van de wortel aan je lotion/shampoo toevoegen en even laten intrekken

Archeologisch onderzoek in 's-Hertogenbosch: het Klein Begijnhof

Door Aleike van de Venne

Toen ik in december 2002 op zoek was naar een stageplek voor mijn protocolboek om voor het eerst leiding te geven op een opgraving kwam ik terecht bij de archeologische dienst van 's-Hertogenbosch. Die winter heb ik een aantal weken stage mogen lopen op de opgraving van het Klein Begijnhof langs de Snellestraat. Ik viel gelijk met mijn neus in de boter. De wirwar aan muren, oude vloerniveaus, brandlagen, kelders en beerputten spraken zo tot de verbeelding dat ik vanaf dat moment zeker wist dat stadsarcheologie het leukste specialisme was. In de zomer van 2005 kwam ik terug om het aansluitende deel op het achterterrein op te graven, toen in dienst van BAAC. Vorig jaar kreeg ik de opdracht om dit onderzoek uit te werken.

Allereerst iets over de geschiedenis van het Klein Begijnhof. Het bestond volgens historische bronnen al in het tweede kwart van de 14de eeuw. Terwijl er in een oorkonde van 17 december 1315 nog sprake is van 'het begijnhof in 's-Hertogenbosch zonder meer', wordt op 21 november 1327 gesproken van 'het groot begijnhof', waaruit men kan afleiden dat toen ook het Klein Begijnhof al bestond. Het moet tussen bovengenoemde data opgericht zijn. In een Bossche schepenakte van 20 februari 1355 is expliciet sprake van een kamer in de Stooftstraat 'achter het Klein Begijnhof'.¹ Het hof werd klein genoemd ten opzicht van het groot begijnhof naast de Sint Jan.

Niet allemaal begijnen?

Hoewel het moeilijk valt te reconstrueren is het daarentegen niet uitgesloten dat het Klein Begijnhof meer dan twintig huizen en huisjes (kamers) heeft bevat. Niet alle begijnen hoefden een eigen huis of kamer te bezitten. Ze konden ook samenwonen in een groter huis. Zo wordt van één van de kamers steeds vermeld dat er zich twee

Afb. 1 Enkele paalsporen van houten bebouwing rond 1300 en restanten muurwerk, onder andere van een 14de-eeuws keldertje (onder).

bedsteden in bevonden. Het is opvallend dat weinig bezitsters van de huizen worden vermeld als begijn, waardoor onduidelijk is of zij deze status hebben gehad. Wel worden in de bronnen veel weduwen genoemd. De begijnen hadden een status tussen die van een kloosterling en een leek in. Zij legden wel de geloften van gehoorzaamheid (dit wil zeggen aan de meesteressen en aan de regels van het hof) en van zuiverheid (seksuele onthouding) af, maar niet voor eeuwig. Begijnen konden te allen tijde het hof verlaten, bijvoorbeeld wanneer er zich een huwelijkskandidaat aandeede. De gelofte van armoede (het afzien van eigen bezit) ontbrak geheel. Wel moest het hof door begijnen (of althans door vrouwen) bewoond worden.

¹ De Bruijn 2003, 3.

Waarschijnlijk vormde het begijnhof een beschermde omgeving, waar bij ziekte en ouderdom steeds geestelijke en lichamelijke verzorging aanwezig was. Statuten van het Klein Begijnhof zijn niet overgeleverd.

Wel is het aannemelijk dat de begijnen een zeker gemeenschapsleven hebben gekend. Zo wordt een van de huizen op het hof aangeduid als Den Reefter, ofwel eetzaal, die mogelijk ook is gebruikt voor andere bijeenkomsten.²

Hoe het begon

Bij de uitwerking is een duidelijk beeld ontstaan van de ontwikkeling van het terrein door de eeuwen heen. Die zal hier kort worden besproken. Hoewel sporen van de oudste fase sporadisch zijn, blijkt het terrein al vanaf het einde van de 12de of het begin van de 13de eeuw in gebruik te zijn geweest, vóórdat het in bezit kwam van de begijnen. Waarschijnlijk is het terrein toen ontgonnen en beakkerd. Vanaf de tweede helft van de 13de eeuw verschijnen één of meerdere houten gebouwen op het terrein. Vermoedelijk betreft het een open gebied buiten de stad, of is sprake van één groot perceel dat een agrarisch karakter had. Vanaf het einde van de 13de eeuw werd de tweede stadsmuur van 's-Hertogenbosch aangelegd. Hiermee kwam het onderzoeksterrein binnen de stadsmuren te liggen. Het is opmerkelijk dat rond 1300 op het terrein nog steeds is geakkerd, terwijl de bouw van de tweede stadsmuur in volle gang was. In het eerste kwart van de 14de eeuw verschijnt opnieuw houten bebouwing die waarschijnlijk door een brand is verwoest. Dan worden in het tweede kwart van de 14de eeuw twee huizen op poeren van baksteen opgericht. Dit is precies het moment dat volgens historische bronnen het Klein Begijnhof is ontstaan en dat waarschijnlijk percelen langs het Begijnstraatje zijn uitgegeven.

Ritueel bouwoffer

Interessant is dat in het tweede huis enkele potten zijn ingegraven onder de haardvloer en onder een drempel. In de tweede helft van de 14de eeuw worden in hetzelfde huis opnieuw enkele potten onder de haard begraven. Ditzelfde ritueel vindt dan ook plaats in het eerste huis. Het lijkt te gaan om de neerslag van een rituele handeling die tot doel had het huis te beschermen tegen kwade invloeden. Dit

Afb.2 Enkele ingegraven potten die lagen onder een reeds verwijderde stookvloer.

Afb.3 Een ingegraven pot van Elmpster aardewerk onder de drempel van de ingang van een huis.

is geen algemeen verbreid gebruik. In de tientallen middeleeuwse huizen die de afgelopen decennia in 's-Hertogenbosch zijn opgegraven zijn slechts drie andere, overigens ook 14de-eeuwse, huizen bekend met een dergelijk bouwoffer. Duidelijk is dat blijkbaar niet bij de bouw van ieder huis bouwoffers of aanverwante rituelen werden uitgevoerd. Wellicht was het gebruik vooral ingeburgerd bij bepaalde groepen uit de samenleving, terwijl het bij andere groepen niet voorkwam. Het kan een gebruik zijn afkomstig van het platteland, die het na enkele generaties in de stad niet heeft overleefd (of is uitgebannen), aangezien geen 15de-eeuwse of jongere voorbeelden bekend zijn in 's-Hertogenbosch.

² De Bruijn 2003, 3-4.

Het is opmerkelijk dat een dergelijk ritueel nog voor kwam in de christelijke Middeleeuwen. Dat het soms zelfs volledig werd geaccepteerd blijkt uit het feit dat bij de bouw van het klooster Leeuwenhorst bij Noordwijkerhout door de zusters bouwoffers werden gebracht. Toch werd er vanuit de kerk actie ondernomen om bepaalde rituelen uit te bannen.

Vanaf de tweede helft van de 14de eeuw verschijnt meer bebouwing op het terrein, nu ook georiënteerd aan de Snellestraat, waarbij onder andere een rechthoekige beerput wordt aangelegd. Ook het perceel achter het Klein Begijnhof wordt nu bebouwd en is in gebruik door een metaalbewerker. In de 15de eeuw vinden aanpassingen en verdichting van bebouwing plaats met naast bebouwing op poeren ook enkele doorlopende stenen funderingen tot dit door een grote brand wordt verwoest. Waarschijnlijk betreft dit de grote stadsbrand van 1463. Na de brand vinden enkele aanpassingen in de perceelsindeling plaats. De huizen worden nu gebouwd met een doorlopende baksteen fundering en een schouw van baksteen, om nieuwe brand te voorkomen. In de tuin van de begijnen, ten zuiden van de huizen wordt een grote ronde (gezamenlijke) beerput aangelegd. Als in de 16de eeuw de rechthoekige beerput langs de Snellestraat buiten gebruik raakt wordt naast deze grote ronde beerput een kleine ronde beerput aangelegd. Ook verschijnen in de 16de eeuw enkele kelders en twee ronde gemetselde waterputten. In de tweede helft van de 15de en 16de eeuw is sprake van een aaneenschakeling van huizen/ huisjes op het Klein Begijnhof, waarvan de beerput(ten) en een kamerwoning toegankelijk zijn via een steeg vanaf de Snellestraat. Het is onduidelijk hoe het Klein Begijnhof aan zijn einde is gekomen. Waarschijnlijk is dit sluipenderwijs gebeurd.

Ontwikkelingen vanaf de 17^e eeuw

In de 17de eeuw worden aan de noordwestzijde van het onderzoeksterrein twee huizen (grotendeels) afgebroken en wordt een brede (tuin)muur aangelegd (die mogelijk de nieuwe begrenzing aangeeft van het Klein Begijnhof). Het

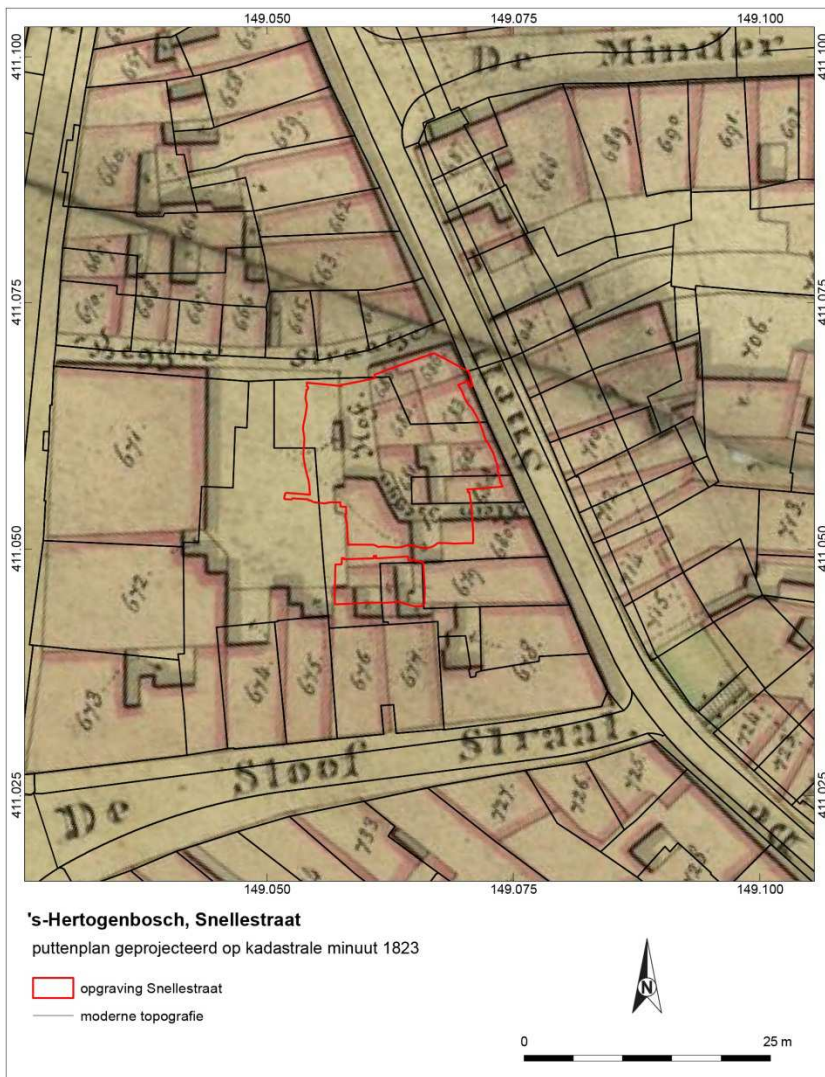

Afb.4 Actiefoto van het inmeten van het muurwerk langs de steeg en de beerputten hier achter, richting het zuidoosten.

gedeelte ten oosten van deze muur blijft onbebouwd. Hier lijkt nu sprake van een (openbaar toegankelijk?) hof met waterput en pompbak. Het bouwblok op de hoek van het Begijnstraatje met de Snellestraat lijkt verder te worden verdicht en opgesplitst (afb. 5). Ten zuiden van de steeg wordt een huis gebouwd waarbij de kleine beerput wordt geïntegreerd. Dan wordt een nieuwe kleine beerput aangelegd in de tuin ten westen van de grote ronde beerput. Het zou kunnen dat de begijnen zich in de 17de eeuw concentreren op de

hoek van het Begijnstraatje en de Snellestraat en dat de grond ten zuiden van de steeg (met uitzondering van de twee beerputten) en ten westen van de brede tuinmuur aan de noordwestzijde van het terrein is verkocht.

Aan het eind van de achttiende eeuw koopt Thomas Cornelis van Rijckevorsel enkele huizen aan, die hij vervolgens heeft laten afbreken. In de Postelstraat heeft hij het huidige woonhuis (Postelstraat 49, perceel 671) laten bouwen. Bij zijn aankoop wordt de loop van het steegje aangepast door het plaatsen van een schuine muur, die een knik maakt richting het Begijnstraatje en aansluit op het hof, waar zich de waterput bevindt. Op de kadastrale minuut van 1823 is deze steeg zichtbaar en staat bekend als 'Klein Begijn Hof' (afb. 5). Het huizenblok ten noordoosten van

Afb.5 De locatie van het onderzoek geprojecteerd op de kadastrale minuut van 1823.

de steeg blijft grotendeels ongewijzigd. Ook de grote beerput blijft in de 19de eeuw nog in gebruik, waarschijnlijk door een gedeelte van de bewoners van dit huizenblok.

In het achterhuis van het perceel ten zuiden van het Klein Begijnhof wordt in de 18de eeuw een waterput aangelegd met diverse goten. Deze verbouwingen lijken samen te hangen met een verandering van functie van het achterhuis. De waterput en goten onder de structuur duiden mogelijk op een ambacht waarbij water werd gebruikt. Mogelijk heeft op de zware muren een bak gestaan waarin water/vloeistof kon worden opgeslagen, zoals bij een brouwerij.

In de 20ste eeuw wordt ook de bebouwing ten noordoosten van het steegje gesloopt en wordt het terrein als parkeerplaats gebruikt. Dit blijft zo tot het archeologisch onderzoek is gestart en weer een stukje geschiedenis van de stad heeft ontrafeld, dit keer van de bewoners van het Klein Begijnhof.

Waar zijn we mee bezig: Van Karrenstraat naar De Gruyter en terug naar de Drie Mollen

Door Maarten Enderman

In de vorige aflevering van WZWMB zijn kort de panden Karrenstraat 14 en 16 behandeld. Ondertussen heeft in nr. 14 verder onderzoek plaats gevonden, waarbij houtmonsters voor dendrochronologisch onderzoek zijn genomen. De resultaten hiervan zijn bijzonder geslaagd en voegen enkele interessante details toe aan de geschiedenis van het huis en de stad.

Bouwhistorie van Karrenstraat 14

Met de houtmonsters is de verbouwing in de 17de eeuw in of kort na 1611 gedateerd. In de zomer van dat jaar werd één van de eiken die voor de verbouwing is gebruikt in het Eemsland omgehakt. Interessant is dat gelijktijdig ook een grenen balk uit Zuid Zweden is verwerkt. Het combineren van eiken en grenenhout is een verschijnsel dat in west-Nederland vanaf het einde van de 16de eeuw begint. Eiken gebruikt men in deze periode steeds meer voor de scheepsbouw, waardoor de woningbouw naar alternatieven moet zoeken. De balk in Karrenstraat 14 is tot nu toe

het vroegste voorbeeld van naaldhout toegepast in 's-Hertogenbosch. Handel in hout uit Scandinavië en de Oostzee gebeurde in Amsterdam. Door het twaalfjarig bestand kon het vermoedelijk redelijk eenvoudig naar Den Bosch komen.

Houtstapels op de kade aan het IJ in Amsterdam. Detail van het stadsprofiel van Pieter van der Keere uit 1614. Op de achtergrond de Oude Kerk (Herkomst: Stadsarchief Amsterdam).

Behalve de verbouwing van het huis in de 17de eeuw, is ook het jaar van de bouw bepaald. Dit moet vrijwel direct na de stadsbrand van 1463 geweest. Het jongste monster uit deze bouwfase dateert uit de herfst van 1462 of de winter 1463. Opvallend is dat twee andere balken vijf en zeven jaar eerder dateren. Deze balken lagen in 1463 al geruime tijd als voorraad op stapel. Meestal wordt hout voor huizen gelijk of binnen twee jaar na het omhakken van de boom verwerkt. Hier wijst het op een dringende behoefte aan veel hout, dat men overal vandaan haalde. Dit verschijnsel is al bij verschillende huizen in de Vughterstraat vastgesteld. Ook uit Amsterdam is het bekend uit de periode van de grote stadsuitbreidingen in de 17de eeuw.

Hinthamerstraat 31; De Gruyter

Naast het verzamelen van nieuwe gegevens over de geschiedenis van de stad, is ook voor een aankomende restauratie het nodige werk verzet. Het gaat om het herstel van enkele tegeltableaus in de voormalige winkel van De Gruyter aan de Hinthamerstraat 31. De tableaus tonen handgeschilderde voorstellingen van de landbouw en handel,

Deel van de achterwand van de winkel van De Gruyter kort voor de sloop.

binnen kaders in Art-Deco stijl. Ze behoren bij het winkelinterieur uit 1917. De tegeltableaus zijn helaas zijn bij een verbouwing in het verleden beschadigd. Toen is ook de achterwand van de winkelruimte verwijderd. Een deel van de tegels is daarbij verzameld en opgeslagen in het bouwhistorisch depot.

De vraag was of tussen de tegels in het depot mogelijk ook exemplaren zitten van de te restaureren voorstellingen. De uitdaging om deze puzzelen te ontrafelen, is direct opgepikt door de redacteur van dit onvolprezen periodiek. Een eerste houvast daarbij waren de letters en cijfers die op de achterzijde van een deel van de tegels nog te lezen

zijn. Het werk is nu grotendeels klaar. Gebleken is dat de verzamelde tegels allemaal afkomstig zijn van de gesloopte achterwand. De nummers zijn verwerkt in een schema, waardoor direct ook duidelijk is hoeveel materiaal ontbreekt.

Omdat het puzzelen aan de tableaux ook vragen oproept over de herkomst, is her een der gekeken naar aanvullende gegevens. De tableaux zijn waarschijnlijk in Gouda gemaakt bij de Plateelbakkerij 'Zuid-Holland'. Daar heeft men gelijktijdig ook gewerkt aan tableaux voor een winkel van De Gruyter aan de Beeklaan in Den Haag. Zowel de gevel als het interieur van deze winkel vertoont opvallende overeenkomsten met de winkel in Den Bosch. De schilderijen in Den Haag zouden zijn gemaakt door Daniel Harkink, die gespecialiseerd was in het naschilderen van 'Oude Meesters'. Zo is zowel in Den Haag als in Den Bosch het melkmeisje van Vermeer in een voorstelling verwerkt. De nog gaaf aanwezige tableaux in Den Haag bieden de mogelijkheid om de Bossche tableaux nog beter in overeenstemming met de oorspronkelijke opzet te restaureren.

De Drie Mollen: Unieke muurschildering uit de 18^e eeuw

Vlak voor het verlopen van de deadline voor dit artikel mocht de Bossche bouwhistorie zich verblijden met de vondst van een bijzondere muurschildering. Die is ontdekt in het pand van 'De Drie Mollen', waarover ik al eerder in Plus Ultra schreef (aflevering 16). Nu de verbouwing is begonnen, komen op verschillende plaatsen interieurelementen uit het verleden in het zicht.

Aanleiding voor een bezoek was de ontdekking van een diamantkopschildering op de eerste verdieping van het linker achterhuis. De schildering zit onder een dik pakket pleister. Op verschillende plaatsen zijn daarin vlekjes rode verf zichtbaar. Een poging om er achter te komen wat dit kon zijn, leverde een vreemd amorf figuurtje op, aangebracht met een sjabloon. Een volgende poging op de andere muur maakte meer duidelijk. Alsof het om een kraslot ging, is voorzichtig de bovenste pleisterlaag weggeschraapt. Aan het rode

De muurschildering uit de late 18de eeuw in 'De Drie Mollen'. Het takjes is ongeveer 20cm hoog.

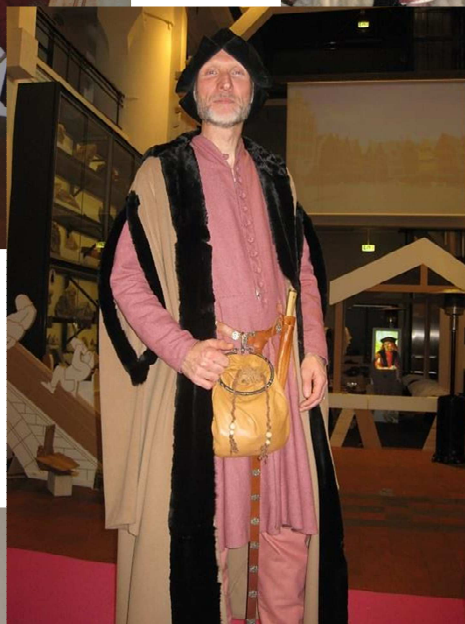
vormpje bleek een bruin lijntje te zitten, groene blaadjes en nog twee rode figuurtjes. Het bleek een rozentakje te zijn. Een tweede takje is dan snel gevonden. Tussen beide lijkt als een verticale baan een oranje patroon aanwezig.

De schildering kan gedateerd worden in het laatste kwart van de 18de eeuw. In die periode komen dergelijke voorstellingen op papierbehang voor. Behang was toen nog bijzonder kostbaar, wat doet vermoeden dat hier sprake is van een bewuste imitatie. De schildering is voor 's-Hertogenbosch en mogelijk ook daarbuiten bijzonder. Tot nu toe is in de stad maar één enigszins vergelijkbaar voorbeeld gevonden in het pand Vughterstraat 88. De kwaliteit daarvan lijkt veel minder te zijn geweest dan in 'De Drie Mollen'.

Kleding uit de tijd van Bosch: Pracht en praal en heel veel informatie

Door Len Janssens (tekst en foto's)

We hebben genoten van prachtige kleding en we konden zien en horen hoe dat allemaal werd gemaakt. Je keek je ogen uit! Niet alleen naar de creaties die werden getoond op de catwalk maar ook in de tentoonstellingsruimte liepen de meest interessante figuren rond.

De speciale tentoonstelling werd goed bezocht. Niet alleen was er die prachtige kleding te bewonderen, maar ook was er volop gelegenheid om te zien hoe het maakproces verliep. Zo heeft Joke zich de blaren op de tong zitten praten om iedereen uit te leggen hoe schoenen vroeger werden gemaakt. En Paulien en Jopie lieten zien welke technieken werden gebruikt om kleding te naaien, bandjes te maken, koordjes te gaffelen, stoffen knoopjes te maken, enzovoort. En zij wisten precies waar ze het over hadden want zij hadden een groot aandeel in het maken van de kleding voor de personages uit de tentoonstelling De stad van Bosch.

*De redactie wenst alle medewerkers en
vrijwilligers van de Afdeling Erfgoed een
prettig kerstfeest en een
inspirerend, gezond en veilig*

2017

illustratie: Angelo Andrian

Colofon

De kwartaaluitgave Plus Ultra wordt gemaakt door en voor vrijwilligers en medewerkers van de Afdeling Erfgoed van de gemeente 's-Hertogenbosch. Van de voorloper van dit blad, het Vrijwilligersbulletin BAM (Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten) verschenen tot en met december 2015 in totaal 15 nummers. Door de samenvoeging van de drie gemeentelijke diensten BAM, Stadsarchief en Vestingwerken tot één Afdeling Erfgoed werd ook het vrijwilligersblad een gezamenlijke uitgave die vanaf nummer 16 (april 2016) verschijnt onder de nieuwe naam Plus Ultra.

De hele Afdeling Erfgoed wordt (gefaseerd) ondergebracht in Het Groot Tuighuis aan de Bethaniestraat 4, 5211 LJ 's-Hertogenbosch. Tel.: 073-6155476. Ook de redactie van Plus Ultra is hier gehuisvest.

Totdat de samenvoeging gereed is, blijft het bezoekadres van het Stadsarchief: Bloemenkamp 50, 5211 XK 's-Hertogenbosch. Tel.: 073-615 52 95

Redactie

De redactie en opmaak is in handen van vrijwilligers. De redactie bestaat uit:

Hoofdredacteur: Len Janssens (info@allesinorde.nl) (tevens opmaak)

Redactieleden: Ed Hupkens en Tamara Nadibaidze.

Auteursrechten

Niets uit deze uitgave mag worden gekopieerd en/of verspreid zonder uitdrukkelijke toestemming van de auteur of rechthebbende. Neem contact op met de redactie via info@allesinorde.nl.

Aan dit nummer werkten mee:

Angelo Andrian, Hans van Boxtel, Herman van Boxtel, Huibert Crijns, Maarten Enderman, Ed Hupkens, Len Janssens, Eva van 't Klooster, Tamara Nadibaidze, Aleike van de Venne.

Suggesties, vragen, opbouwende kritiek en andere bijdragen om Plus Ultra nog beter en aantrekkelijker te maken zijn altijd van harte welkom. Ook zien we graag initiatieven tot het leveren van een eigen artikel tegemoet. Neem daarvoor contact op via email met Len Janssens: info@allesinorde.nl.